

YAPISAL DİLBİLİMİNDE BİRLEŞİK CÜMLELERLE İLGİLİ SORUNLAR**Problems About Compound Sentences in Structural Linguistics****Dr. Leylâ RAUPOVA*****ÖZ**

Bu makalede çağdaş dilbiliminin önemli parçası olan söz diziminin en önemli ve karmaşık birimi olan birleşik cümle ve onun incelenmesiyle ilgili sorunlar ele alınmıştır. Makalede, sistemli dilbiliminin gelişmesi ve dil birliklerinin yapısal (strüktürel) ve fonksiyonel bakımdan tahlil edilmesi ve bunun daha geniş bir şekilde uygulanması ile dil birliklerinin sadece şekil bakımından değil, içerik (anlam) bakımından da yapısal özellik taşıdığı, konuşma (nutuk) problemlerinin dilin gerçek kullanımını meseleleriyle doğrudan ilişkili olduğu ve bunda insan faktörünün büyük önem arz ettiğini vurgulanmaktadır. Dille ilgili sorunlara böyle bir açıdan bakılırsa, bilim adamlarının çözümlenmesi gereken birçok önemli sorunla karşı karşıya oldukları görülmektedir. Bu sorunlardan birinin de konuşma (nutuk) dilbilimi sorunu olduğu ve onun günümüzde dünya dilbilimi araştırmalarının gündemindeki en önemli konu olduğu görülür.

Anahtar sözcükler: Yapısal, Dilbilim, Birleşik Cümle

ABSTRACT

This article is devoted to the problems in the sphere of the Complex sentence, which is a Complex unit of syntax and its investigation. The author mentions that there are a lot of different views on the peculiarities of equal complex sentences in Linguistics, That's why it is appropriate to value each language according to its original nature. In addition, actual problems of Complex sentences in Uzbek Linguistics are discussed in the article. Nowadays there are 3 different views on the syntax problems, especially the interpretation of Complex sentences in Uzbek Linguistics. There are: Traditional syntax theories, The style of the form - task. In this style complex sentences are investigated as two or more formed predicates as (WPm+WPm). The form and the notion of the Complex sentence are the subject matter in notional syntax. The author observes using the international linguistics, particularly, English, German, Russian, Turkish sources. Although there are problems which are necessary to discuss in syntax.

Key words: Structured, Linguistics, Compound Sentence

Giriş

Dilbilimi de diğer bilim dalları gibi her zaman değişim ve gelişme içerindedir. Dilbiliminin söz dizimi kısmıyla ilgili araştırmalar her gün yeni sorun-

* Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu bünyesindeki Devlet Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nin Baş Uzmanı, (aloliz74@mail.ru)

ları gündeme getirmektedir. Belirtmek gerekirse, dilbiliminde bugüne kadar «dil ve konuşma» dikotomisinin (ikiye ayrılma) ilk ögesi (yani “dil” kısmı) etraflıca incelenmiştir. Bu konuda Özbek dilbiliminde de birtakım araştırmalar yapılmıştır. Konunun ikinci kısmı (“konuşma” kısmı), yani konuşmayla (nutuk faaliyetiyle) ilgili sorunların araştırılması her zaman dilbilimcilerin dikkatinin dışında kalmıştır ya da bu konuya gerektiği kadar dikkat edilmemiştir.

Tabii ki, konuşmayla (nutukla) ilgili problemlerinin dilin gerçek kullanımı meseleleriyle doğrudan ilişkili olduğu ve bunda insan faktörü büyük önem arz etmektedir. Zira dil insan tarafından kullanılır. Yani dilin tek sahibi insandır. Demek ki, dilin karmaşık bir sistemi oluşturmakta olması da düşünce sahibi olan insanla doğrudan ilgilidir.

Dille ilgili sorunlara böyle bir açıdan bakılırsa, bilim adamlarının çözülmesi gereken birçok önemli sorunla karşı karşıya oldukları görülmektedir. Bu sorunlardan birinin de konuşma (nutuk) dilbilimi sorunu olduğu ve onun günümüzde dünya dilbilimi araştırmalarının gündemindeki en önemli konu olduğu görülür. Diğer bir deyişle, konuşma (nutuk) dilbiliminin, özellikle, söz diziminin içinde bulundurduğu birleşik cümle konusuyla ilgili sorunların araştırılması çağdaş dilbiliminin en güncel konularından biri olarak kalmaktadır. Dilbiliminin bugünkü gelişme döneminde birleşik cümleyi oluşturan öğelerin anlamca, fonksiyonel (aktiflik) bakımdan, pragmatik kurallara göre araştırılması önemli sorunlardan biridir.

Söz diziminin en karmaşık birliği birleşik cümlelerdir. Özbek dilbiliminde birleşik cümleler ele alınarak farklı yönlerden incelenmiş ve bilimsel araştırmalar için kaynak oluşturmuş olsa da sorunların daha çözümlendirilmesi gereken önemli yönleri daha bulunmaktadır. Özellikle birleşik cümle ve onun çeşitlerine sistemli yapısal yönden yaklaşılması ve söz dizimi olaylarının ayrı bir dilbilimsel sistem olarak değerlendirilmesi konusu güncelliğini korumaktadır. İlk önce yapısal dilbilimi ve onun mahiyeti üzerinde durmak gerekir.

1. Yapısal Dilbilimi ve Onun Mahiyeti

Bilindiği gibi, bu alanın yapısal (strüktürel) dilbilimi olarak adlandırılmasının nedeni dilin yapısına olan farklı yaklaşımdır. Dilin yapısı da, genellikle, dil sisteminin belli alanlar çerçevesinde kademeli düzende sıralanmış elemanlar arasındaki ilişkileri ifade etmektedir. Dilin yapı bakımından değerlendirilmesi belli bir metinden genelleştirilmiş invaryant (değişmeyen) birlikler (cümle kalıpları, morfem (ek)ler, fonem (ses)ler)in ayrılmasına ve konuşma (nutuk) öğeleriy-

le ilişkilerini kati kullanma kurallarına göre belirlenmesine imkan sağlayan tahlili gerektirir. Yapısal (strüktüral) dilbiliminin ana ilkelerine göre biçimsel (formal) dilbilgisi meydana gelmiş, otoçeviriyle ilgili sorular gündeme getirilmiş ve belli ölçüde çözüme kavuşturulmuştur. Dilbiliminde matematiksel araştırma metodlarının yoğun şekilde kullanılmasına imkan sağlanmıştır. Yapısal dilbilimi gerçi XX. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında ayrı bir bilim dalı olarak meydana gelmiş olsa da, onun ilk belirtilerine en eski Hint dilbilimcisi Panini'nin çalışmalarında, orta çağda yazılmış üniversal gramer yapıtlarında, R. Dekart va G. V. Lebnitz'in felsefi-linguistik gramer kitaplarında rastlanabilir. Ayrıca, yapısal (strüktüral) dilbiliminin meydana gelmesinde I. A. Bøduen de Kurtene, F. F. Fortunatov, E. Sepir, L. Blomfild, özellikle, F. de Saussure'ün bilimsel araştırmaları ve pratik faaliyeti önemli rol oynamıştır (Benvenist 1973: 74-295; Vinogradov 1982: 258-312).

Yapısal (strüktüral) dilbilimi XX.yüzyılın 50'li yıllarına kadar yapısal (strüktüral) dilbiliminde üretilmiş edebiyat bilimi, etnoloji, psikoloji, antropoloji, sanat bilimi gibi sosyal bilim dallarında diğer yöntemlerle yan yana kullanılmaktadır. Dilbiliminin karşılaştırma metodunun kullanılmadığı hiçbir alan bulunmamaktadır. Karşılaştırma metodu araştırılmakta olan objektin incelenmesiyle ilgili olarak dil materyalinin bilimsel araştırılmasında en üniversal yöntem sayılır (O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2004: 78; Tenyer 1988; Zazorina 1974; Rezvin 1977). Çünkü karşılaştırma ve kıyaslama metodunun nesnesi farklıdır. karşılaştırma metodu vasıtasıyla benzerlikler ortaya çıkarılırsa, kıyaslama yöntemiyle aradaki farklılıklar belirlenir (Reformatskiy 1962). Çağdaş dilbiliminde karşılaştırma metodu genetik aspektle sınırlanmamaktadır. Çeşitli dilbilimi okulları ve akımlarının temsilcileri tek dilbilimsel karşılaştırma metodu hakkında düşünmenin mümkün olacağını kaydetmektedirler (Vendryes 1946; Capell 1965).

Sistemli dilbiliminin gelişmesi ve dil birliklerinin strüktüral-fonksiyonel tahlilinin genişlemesi sonucunda dil birliklerinin sadece şekil yönü değil, içerik yönü de strüktüral özellikler taşır (Greenberg 1967; Solixojaeva 1992; Nurmonov vd. 1992).

Dil birliklerinin belli bir içerik (anlam) etrafında birleşmesi ve bu doğrultuda birleşmekte olan öğelerin hiyerarşik yapıya sahip olması ve onların arasında hipero-hiponimik ilişkilerin bulunması linguistik semantikteki işte bu yapısallığın özel bir şekli (görünüşü)dir. 'Semantik meydan (alan)' kavramının ortaya çıkmasından bu yana onun mahiyetine farklı yaklaşımların olduğu bilinmektedir. Evve-

la, semantik (mazmun) meydan (alan) ögelerinin bir yüzey üzerinde ya da farklı farklı yüzeylerde bulunmasına rağmen, onların hepsi tek umumi (genel) kavramı ifade etmek üzere birleşir (Iskandarova 2007: 90-93). Mesela, 'saygi' semantik meydanı bu anlamda kullanılmaya yarayan ekleri, kelimeleri (adlar, sıfatlar v.b.), tamlamaları, cümleleri içermektedir.

2. Birleşik Cümle ve Onu Oluşturan Cümleler Ortasındaki İlişki Üzerine

Bilindiği gibi, birleşik cümle dilin yapısında, özel birlikle, söz diziminde en önemli birimdir. Basit cümle de söz diziminin ayrı birimi sayılsa da, yapı itibariyle, birleşik cümleye göre, daha pratik, daha dar kapsamlı yapıdır.

Anlaşılabileceği üzere, geleneksel dilbilgisi teorisinde, birleşik cümle içeriği, anlamı, gramer yapısı ve ton özelliklerine göre tam olan, iki ya da fazla basit cümlelerin bağlam edatları veya bağlaç görevini yapan gramer araçlarıyla birleşmesinden oluşan cümle yapıları olarak tanımlanıyorsa (Abdurahmonov 1964; Abdurahmonov 1966; Gulomov vd. 1987; Abdurahmonov vd. 1979), şekil ve görev bakımından iki ya da fazla yüklemi olan, yani [*WPm*, *WPm*] yapıları cümleler olarak tanımlanmaktadır (Sayfullaeva 1994: 180-185).

Özbek bilim adamı R. R. Sayfullaeva'nın araştırmalarında birleşik cümlelerin tanımı, yapı özelliklerinin incelenmesine dayanmakta olup, bu çalışmalarda cümle yapısının en küçük kalıbına [*WPm*] göre birleşik cümlelerin, özellikle, birleşik bağlam cümlelerinin [*WPm*, *WPm*] kalıplı (model) örnek şekli değerlendirilmiştir.

Örnek (tipik) birleşik cümle, içinde bağımsız cümle gibi kullanılabilen ögelerin bulunmasını gerektiren birleşik cümle modelidir. "[*WPm*, *WPm*] (*eşit terkipli birleşik cümleler*) - *bağımsız basit cümleler olarak kullanılabilen iki veya fazla cümlelerin konuşma veya yazıda belli bir bağlam aracıyla birleşmesi ve tek ahenk (ton) bütünlüğüne, tek cümle özelliğine sahip olmasıdır*" (Sayfullaeva 1994: 180-185).

Geleneksel söz diziminde [*WPm*, *WPm*] eşit terkipli birleşik cümleler birleşik bağlam cümleleri ve bazı bağlaçsız birleşik cümle çeşitlerine benzemektedir. Ayrıca, son yıllarda birleşik cümlelerin şekil ve anlam ilişkisi konusu Özbek bilim adamlarından A. Berdialiyev, N. Mahmudov tarafından bağımlı birleşik cümleler bazında, S. Salihocayeva tarafından ise birleşik bağlam cümleleri bazında incelenmiştir (Berdialiev 1989; Nurmonov vd. 1992: 231-236).

Aslında, birleşik cümleyi oluşturan ögeler arasındaki ilişki konusu XX. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren dilbilimiyle ilgili araştırmalarının önemli konularından biri olmuş ve o günden beri bilimadamları arasında bu alanda bilimsel tartışmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bunun gibi tartışmalardan biri de Rus dilbiliminde M. N. Peterson'un «*Ocherk sintaksisa russkogo yazıka*» (*Rus Dili Söz Dizimi Risales*) adlı kitabında geçmektedir (Peterson 1923: 32). M. N. Peterson birleşik cümleyi oluşturan ögelerin bağımlı ve eşit şekilde birleşmesi konusunda aşağıdakileri belirtmiştir: «Mevcut olan kriterler ana cümleyi yan cümleden, bağımlı şekilde birleşmeyi de eşit şekilde birleşmeden ayırt etmek için neden oluşturamaz. Demek ki, bağımlı ve eşit şekilde birleşme (bağlanma) kavramları dilbilimi açısından anlamsızdır».

Bilim adamı M. N. Peterson'un düşüncelerine A. M. Peşkovski açıklık getirmekle birlikte bağımlı ve eşit şekilde birleşme (bağlanma) kavramlarının dilbilimi açısından mantıklı kavramlar olduğunu detaylı şekilde açıklamaya çalışmıştır. A. M. Peşkovski eşit şekilde birleşme bazında yapılan bağımlı, yani birleşik bağlam cümlelerin bağımlı şekilde birikme yoluyla oluşan birleşik cümleler (tam bağımlı birleşik cümleler) den her şeyden önce bağlam edatları sayesinde ayırt edilmesi ve bu bağlam araçlarının birleşik cümlelerin yapısındaki yeri ve özelliklerini de önemle vurgulamıştır (Peshkovskiy 1926). Dolayısıyla, A. M. Peşkovski'nin «*Russkiy sintaksis v nauchnom osveşenii*» (*Rus Söz Diziminin Bilimsel Açıklanması*) adlı eserinin büyük bir kısmında da bağımlı, bağımsız ve bağlam edatları kullanılmadan yapılmış birleşik cümleleri ele alınmış ve incelenmiştir.

Konuyla ilgili düşüncelerden biri de Alman dilbilimci, Genç Gramerciler Okulunun ünlü temsilcisi H. Paul'a aittir. H. Paul birleşik bağlam cümlesini parataktik yapı diye adlandırmış ve bu yapıyı oluşturan ögelerden birinin diğerini belirlemediğini, aksine, ikisinin de eşit şekilde birbirini belirlediğini vurgulamıştır (Paul 1937: 148).

3. Birleşik Cümleleri Sınıflandırma Sorunları

3. 1. Dünya Dilbilimindeki Konuyla İlgili Görüşler

Dilbilimine ait kaynaklarda birleşik cümleler, gramer yapısı ve cümleyi oluşturan ögeler arasındaki ilişkiye göre a) birleşik bağlam cümlesi b) bağımlı birleşik cümle ve c) bağlaçsız birleşik cümle olmak üzere üçe ayrılarak incelenmektedir. Ünlü Rus akademisyen bilimadamı V. V. Vinogradov'a göre, birleşik cümle, özellikle, birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümleler ögelerin yapısı ve anlamı (içeriği) bakımından sık ilişkide bulunur. Birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögeler, bağımsız birleşik cümleleri oluşturan ögelerden farklı ola-

rak, eşit şekilde bağlantılı görünse de, öğelerden sadece birincisini serbest bağlanma yapısına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Öğelerden ikincisi de kendi yapısı ve söz dizimi kurallarına uygunluk durumuna göre, bir anlamda, birinci cümleye tabi, yani ona bağımlı olur (Vinogradov 1975: 290-291).

Görüldüğü gibi V. V. Vinogradov bu düşüncesinde haklıdır. Zira, bu durum birleşik bağlam cümlesi ve bağlaçsız birleşik cümle öğeleri arasındaki anlam ve yapı (şekil) ilişkilerinde, ayrıca, birleşik cümlelerin iletişim görevini üstlenmesinde daha net şekilde görülür. Böyle bir durumda birleşik cümle iki ya da daha fazla basit cümlelerin mekanik bir şekilde birleşmesini değil, belli bir komunikatif görevi üstlenmek üzere şekil ve anlam (içerik) bütünlüğünü oluşturan yargıların birleşmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, birleşik cümlelerin kendine özgü karmaşık şekil, anlam ve ahenk bütünlüğüne sahip olan gramer ürünü olması, bize göre, gayet mantıklıdır (Prokopoviç 1974: 74-350).

Konuyla ilgili olarak bildirilen düşüncelerin biri de ünlü Rus dilbilimcisi A. G. Rudnev'e aittir (1968: 231-233). A. G. Rudnev bağlaçsız birleşik cümlelerin birleşik cümlelerin ayrı bir türü olmadığını, böyle bir cümlelerin ya bağlam ya da bağlam edatları kullanılmadan kurulmuş bağımsız birleşik cümle çeşidi olduğunu önemle vurgulamıştır. A. G. Rudnev (1968: 259) birleşik cümlede basit cümleler arasındaki bağlaçsız ilişkinin önce de günümüzde de kendi başına anlam taşımadığını belirtmiştir. Bu noktada Rudnev'in düşüncelerine katılmıyoruz; çünkü, böyle bir düşünce bağlaçsız birleşik cümlelerin tanımlanması işini zorlaştırmaktadır.

Diğer bir Rus dilbilimcisi A. N. Gvozdev'e (1968: 207-208) göre de, birleşik bağlam cümlesiyle bağımlı birleşik cümle arasındaki en önemli farklılık şudur: Bu tür cümlelerin sentaks yapılarında bağlaç görevini yapan araç kelimeler bulunmaktadır. Birleşik bağlam cümlelerinde de cümlelerin ortak öğelerini bağlayan araçlara rastlanır. Orada da aynı bağlaçlar kullanılmış olabilir. Örneğin, *ve* sıralama bağlacı hem iki basit cümleyi birbiriyle bağlayabilir, ve bir basit cümle içerisinde iki kelimeyi birleştirebilir. Dolayısıyla, birleşik bağlam cümlesini oluşturan basit cümleler arasındaki ilişkiler, basit cümlelerin ortak öğelerinde olduğu gibi birleştirme, sıralama, ayırtlama, karşıtlama vb. ilişkilerin bulunmasını gerektirir. Bağlaçsız birleşik cümlelerin tanımı ve yorumlanması üzerinde V. G. Admoni (1973:181-183) aşağıdakileri belirtirken, bağlaçsız birleşik cümleleri oluşturan öğeleri basit cümleyle karşılaştırır ve aralarında anlamca sıkı bağ olan serbest basit cümleler ile birleşik bağlam cümlesini oluşturan aktif basit cümleler arasındaki farklılığın izafi (nispi) olduğunu vurgular. Bu düşünceye katılmak mümkün değil; zira, birleşik bağlam cümlesini oluşturan basit cümleler bağımlı birleşik cümle öğelerinden anlam (semantik) yapısına göre fark eder.

Birleşik cümleler üzerinde N. S. Valgina da önemli, güvenli bilgiler verir. N. Valgina bağlaçsız birleşik cümlelerin XX. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren birleşik cümlelerin ayrı bir türü olarak incelenmeye başlandığını belirterek, bu tür birleşik cümleleri oluşturan basit cümleler, genellikle, ahenk (ton), fiil-yüklem gramer şekli ya da kelimelerin sırasına göre ilişki kurduğunu vurgulamaktadır (Valgina 1973: 342 – 343). Burada N. Valgina birleşik bağlam cümlelerini oluşturan basit cümlelerin otosemantik ve sinsemantik özellikleriyle ilgili önemli bilimsel açıklama yapmış olsa da, bağlaçsız birleşik cümlelerin yapı özellikleri hakkında yeni bir fikir ileri sürmemiştir.

Bunun gibi, birleşik bağlam cümleleri Rus dilbilimcisi V. A. Beloşapkova'nın editörlüğünü yaptığı "Çağdaş Rusça" adlı ders kitabında, sıralama bağlaçlı kelime grupları (öbekleri) ile karşılaştırılarak incelenmiştir. Kitapta aşağıdaki tanıma yer verilmektedir: "Birleşik cümle ögeleri arasındaki sıralama ilişkisi, parçaları eşit şekilde ilişkide bulunan kelime gruplarındaki bağ ilişkisiyle müsterektir. Kelime grupları ve birleşik cümlede (predikatıflı birimler) kendi aralarında birleşmekte olan ögeler aynı görevi üstlenmektedir» (Sovremenniy russkiy yazık 1989: 372). Böyle bir düşünceye katılmak doğru olmaz; çünkü cümleyi oluşturmada olan ögeleri sıralı şekilde birleşmiş kelime grubuyla birleşik bağlam cümlesi kapsamındaki sentaks ilişkisi aynı değildir. Zira birleşik bağlam cümle ögelerinin yapı bakımından şekillenmesinin ayrı yapılarla dayanması, aralarındaki yapı ilişkisi de farklı özellik taşımaktadır.

Söz konusu durum üzerine düşüncelerini açıklayan Rus bilimadamı A. P. Komarov'a (1973: 17) göre, birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögeler arasında mantık ilişkisi bulunmakta ve böyle bir sentaks ilişkisi o kadar sağlam değildir. Bu durumla ilgili dilbilimci E. A. Referovskaya (1969: 172) birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögelerin anlam bakımından kendi bağımsızlığını her zaman koruduğunu, netice itibarı ile de birleşik cümlelerin içeriği ve genel anlamının meydana geldiğini, yani birleşik bağlam cümlesinin her zaman iki yargı (haber) içerdiğini kaydeder. Burada E. A. Referovskaya'nın düşüncesine katılmak doğru olur; çünkü, birleşik bağlam cümlesini oluşturan ögelerin bağımsız olması hem anlam hem yapı bakımından izafidir.

Fransız bilimadamı J. Antuan'ın iki ciltlik yapıtında söz konusu mevzu ele alınmış; eserin birinci cildinde yazar konuyla ilgili dilbilimine ait kaynaklara değinmiştir. Yazar konuyla ilgili bazı kaynakları yorumlamıştır. Çalışmanın ikinci cildinde de birleşik bağlam cümlelerinin anlam ve yapı özelliklerine göre tanımlanmıştır (Antoine 1959).

Ünlü Türk bilimadamı Prof. Dr. Leyla Karahan birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelerin *ve, veya, da, ne, fakat, ama, lakin, halbuki, meğer* gibi bağlam edatları vasıtasıyla ilişkiye girdiği konusunda şunu belirtmektedir: “Türkçede cümleler arasında bağlantıyı sağlayan çok sayıda bağlama edatı vardır. Bu edatlar yardımıyla aralarında anlam ilişkisi olan iki veya daha fazla cümleyi birbirine bağlamak mümkündür. Edatların görevi, *sıralama, karşılaştırma, benzetme, açıklama, sebep, sonuç, amaç, karşıtlık, eşitlik, beraberlik vb.* anlamlarla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkiyi vurgulamak ve ilişkinin yönünü belirlemektir” (Karahan 2008: 85).

Bu olay üzerinde Türk bilimadamı Tahsin Banguoğlu ise bağlam edatı kullanılan ve kullanılmayan birleşik cümleleri farklı bir türden olan birleşik cümlelerle birleştirerek, bunları birleşik bağlam cümlesi diye adlandırmıştır. Kitapta bağlam edatı kullanılmadan yapılan birleşik cümleler ulama cümleleri sırasına dahil edilmiş ve bağlam cümleleri olarak değerlendirilmiştir (Banguoğlu 1998: 555).

Ayrıca, Türk dilleri uzmanı A. N. Baskakov Türkçedeki bağlaçsız birleşik cümleleri iki ya da fazla basit cümlelerin ahenk vasıtasıyla (tonlama yoluyla) birleşmesinden oluşan anlam bütünlüğü olarak tanımlamıştır. A. N. Baskakov’un açıklamasına göre, birleşmekte olan basit cümlelerin içeriğinden farklı yeni anlam meydana gelmektedir (Baskakov 1984: 146). Gerçekten de, Baskakov açıklamasında haklıdır; çünkü, herhangi birleşik cümle, öğelerin içerdiği anlamdan meydana gelir, bütünlüğe ve cümle yeni şekil, yeni anlam kazanır. Ancak, Türk dilbiliminde birleşik bağlam cümlesini oluşturan her öğenin bağımsız özne ve yükleme sahip olması konusu dikkat çekmez. Örneğin, yüklemi kelime grubundan oluşan basit cümleler birleşik cümle olarak değerlendirilir: *Hava bir açılıyor, bir kapanıyor* (Banguoğlu 1998: 557) gibi.

Görüldüğü gibi, dilin dış (fonksiyonel) ve iç (yapısal) niteliklerindeki bağlantı (korelasyon) sonucunda araştırmalar yapmış bilimadamlarının vardıkları sonuç ise şöyledir: “Dilin görev değiştirmesi dil yapısının da değişmesine neden olmaktadır” (Spenser 1887). H. Spenser bu itirafıyla haklı bulunmaktadır. Hakkaten: “Dil tarihinde geniş çapta değişikliklerin meydana gelmesine neden olan mekanizmalar vardır ki, günümüzde de bu mekanizmaların rolü küçümsemez ve bu değişiklikler aktif şekilde varlığını sürdürmektedir” (Labov 1975: 201).

Yani diakronik etkenler senkronik (eşzamanlık)te de görülmektedir. Dilbiliminin bugünkü gelişme sürecinde birleşik cümleyi oluşturan öğelerin anlam ve fonksiyonel aktifliği bakımından, pragmatik kurallara göre incelenmesi güncel

(gündemdeki önemli) konulardan biri olarak durmaktadır. Günümüzde dilbiliminin önemli meselelerinden bir diğeri de “Sistemli yapısal dilbilimdeki birleşik cümleyle ilgili sorunlar”ın araştırılması ve incelenmesidir. Bu sorun, tabii ki, insanın konuşma faaliyeti ve dilin karmaşık sistemi (yapı düzeni) arasındaki yakın ilişki meseleleriyle yakından ilgilidir.

3. 2. Özbek Dilbiliminde Birleşik Cümlelerin İncelenmesi Sorunu

Çağdaş Özbek dilbiliminde birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümlelerin her biri ayrı halde birleşik cümlelerin ayrı çeşidi olarak ele alınır ve onların bağımlı birleşik cümlelerden farklı olan yönleri, özellikleri belirtilir (Abdurahmonov 1964: 59).

Ünlü Rus Türkoloji uzmanı A. N. Kononov birleşik cümleleri birleşik bağlam cümleleri ve bağımlı birleşik cümleler olmak üzere ikiye ayırarak araştırmıştır. Burada birleşik bağlam cümleleri bağlaçlı ve bağlam edatı görevinde gelen sözcüklü diye iki gruba ayrılır (Kononov 1960). Maalesef, A. N. Kononov’un haklı şekilde belirttiği düşünceleri Özbek dilbiliminde geliştirilmedi. Özbek dilbiliminde G. A. Abdurrahmanov birleşik bağlam cümlelerini oluşturan basit cümlelerin bağımsızlık özelliğinin izafi olduğunu, bunu da birleşik cümlede basit cümleleri birleştiren bağlam edatlarının net şekilde gösterdiğini belirtmiştir (Abdurahmonov 1964 : 59). Ayrıca, G. A. Abdurrahmanov birleşik bağlam cümlelerinin sadece Türk dili ve lehçelerinde değil, genel dilbiliminde de en az araştırılmış konu olduğunu itiraf etmiştir.

Bu olayla ilgili olarak Özbek bilimadamı M. Asqarova aşağıdakileri belirtmektedir: «Birleşik cümleler, özellikle, birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelere ayrı hâlde bakıldığında, birleşik cümleyi oluşturan öğelerden her biri bağımsız ve eşit gibi gözükebilir. Aslında, birleşik bağlam cümlesini oluşturan yargı öbekleri (basit cümle) anlamca bütün /tam bağımsız/ olamaz. Bu bakımdan birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğeleri içerik (anlam) bakımından izafi bağımsız demek doğru olur» (Asqarova 1960: 134). Aynı sorunun çözümüyle ilgili V. V. Reşetov birleşik bağlam cümlelerini oluşturan öğelerin eşit olduğu ve bu öğelerin bağımsız basit cümleler olması gerektiğini vurgulamıştır (Reshetov 1965 : 226). Ancak V. V. Reşetov birleşik bağlam cümleleri hakkında detaylı bilgi vermemiştir.

N. Turniyazov «birleşik bağlam cümlesi» ve «bağlaçsız birleşik cümle» terimlerinin kullanılmasının uygun olmadığı kanaatindedir; çünkü, herhangi çeşit birleşik cümlelerin öğeleri birbiriyle belli bir vasıtayla birleşmiş durumdadır. Dolayısıyla, N. Turniyazov «bağlaç vasıtasıyla birleşmiş birleşik cümle» ve «bağ-

laçsız birleşmiş birleşik cümle» terimlerinden istifade etmenin uygun olduğunu vurgulamaktadır (Turniyozov 1995: 5-8).

Özbek dilbilimcisi R. Sayfullaeva'nın araştırmalarında birleşik cümlelerin tanımı yapılmış, bu tür cümlelerin yapı özelliklerine önem verilmiş ve her şeyden önce birleşik cümle yapısının, en küçük [*W_Pm*] kalıbındaki birleşik cümlenin, özellikle, bağımlı birleşik cümlenin [*W_Pm*, *W_Pm*] tipik şekli (örnek model) belirlenmiştir. Tipik şekil içerisinde bağımsız cümleler olarak kullanılabilen yargı öbeklerinin bulunmasını gerektiren birleşik cümle modeli alınmıştır. Eşit terkipli [*W_Pm*, *W_Pm*] birleşik cümle modeli bağımsız basit cümleler olarak kullanılabilen iki ya da fazla basit cümlenin yazı dilinde ya da konuşma dilinde belli bir bağlam edatıyla birleşmesi ve tek ahenk bütünlüğüne sahip olmasıdır» (Sayfullaeva 1994: 180 – 185).

R. R. Sayfullaeva'nın bu düşüncesi eşit ögeli birleşik cümlenin anlam ve gramer özelliklerinin kanıtlanmasında büyük önem arz etmektedir. Eşit ögeli birleşik cümle kalıbının sembollerle belirtilmesi de birleşik cümle modellerinin belirlenmesi işini kolaylaştırır. M. Kurbanova'ya göre, birleşik cümlenin Özbek dilbiliminde yürürlükte olan tanımı Söz dizimine aykırıdır.

Görüldüğü gibi, birleşik cümlelerin sınıflandırılması konusunda daha çözüme kavuşmamış birtakım sorunlar bulunmaktadır. Özellikle, R. Sayfullaeva'nın haklı itirafına göre, Özbek dilbiliminde birleşik cümlelerin «birleşik bağlam cümlesi», «bağımlı birleşik cümle», «bağlaçsız birleşik cümle» olmak üzere üçe ayrılarak incelenmesi tartışma konusu olmakta ve böyle bir sınıflandırmanın hangi prensibe göre yapıldığı, neye dayanmakta olduğu bilinmemektedir. Yapılmış olan sınıflandırma bilimadamlarının itirazlarına neden olmakla birlikte, hangi bilimsel deliller bazında yapıldığı sorusunu ortaya atmaktadır; ki, bu sorun çözüme kavuşturulmalı, düşünceler aydınlatılmalıdır. Diğer taraftan, parçalar kendi aralarında birleşme yöntemine göre sınıflandırılmış gibidir. Birleşik bağlam cümlesi derken, basit cümlelerin sıralama bağlaçları, bağımlı birleşik cümle derken de, birleşik cümleyi oluşturan basit cümlelerin anlamca birleşmesine dayanan cümleler, bağlaçsız birleşik cümle derken de basit cümlelerin hiç bir bağlam edatına ihtiyaç duymaksızın bir araya gelmesi anlaşılmaktadır. Böyle bir sınıflandırma yapılırken, konuyla ilgili birkaç sorunun ortaya çıkması doğaldır. Bunlar:

1) Birleşik cümle içerisinde yapılan sınıflandırma değerlendirilirken, örneğin, bağımlı birleşik cümlenin anlam türleri birleşik bağlam cümlesi ve bağlaçsız birleşik cümleler için de kullanılır. Sonuçta, birleşik cümlenin zaman anlamındaki birleşik bağlam cümlesi ve sebep anlamındaki birleşik bağlam cümlesi gibi çeşit-

leri ortaya çıkar. Meseleye geleneksel yaklaşımdan vaz geçerek farklı yönden bakılsaydı, "Birleşik cümleler, anlamı (içeriği) ön plana alınarak incelenmelidir", diye düşünürüz.

2) Birleşik cümlenin içten telkin meselesinde de birtakım çelişkili düşünceler bulunmaktadır. Bu konuda yukarıda kısmen bahsedilmiştir. Ayrıca, bağımlı birleşik cümlenin çeşitleri de birbiriyle karıştırılarak tahlil edilmektedir. Bunlardan bazılarını ele almaya çalışacağız.

Dilimizde öyle birleşik cümleler var ki, bunlara farklı açılardan bakmak ve onları farklı şekilde değerlendirmek o kadar zor değil. Bu tür birleşik cümlelere bazen parmak arasından bakılarak, bir çeşit birleşik cümle zorla bambaşka bir çeşit birleşik cümleye dahil edilmektedir. Bunun gibi yanlışlar sonucunda basit cümlenin içinde bulunan kelime grupları birleşik cümlenin yan (ikincil) cümlesi diye karıştırılmaktadır. Özellikle, bu duruma, daha çok, zarf birleşik cümlelerinde rastlanır. Yani, belirteç tümleci görevinde kullanılan yan cümle ana cümlenin zarf tümlecini açıklar. Bununla birlikte, ana cümlenin ifade ettiği eylemin hangi durumda, nasıl yapıldığını gösterir. Bilindiği gibi, Özbek dilbiliminde miktar kavramıyla derece kavramı farklı kavramlardır. Bu yüzden de bir cümle miktar derece birleşik cümlesi diye adlandırılmaz. Miktar derken, eylemin yapıldığı miktar (çok ya da az) anlaşılıyorsa, derece derken, eylemin ne kadar yapıldığı değil, o miktarın derecesi, ne derecede olduğu anlaşılmaktadır. Yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde «ne kadar – o kadar», «ne kadarlık – o kadarlık», «ne derecede – o derecede» gibi kelimeler kullanılır. Yerine göre, «derece» kelimesinden sonra «çok», «az», «eksik», «bol» gibi kelimeler de kullanılmaktadır.

Yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerdeki anahtar kelime «derece» kelimesiyse, yan cümlesi miktar ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde anahtar kelime «çok», «az», «eksik», «bol» gibi kelimelerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, «çok», «az», «eksik», «bol» gibi kelimeler yan cümlesi dereceyi ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde de kullanılmaktadır. Ancak «derece» kelimesi yan cümlesi miktarı ifade eden bağımlı birleşik cümlelerde hemen hemen kullanılmamaktadır.

Örneğin:

Fursat, qancha kutsangiz, şuncha sabr-toqat qilaveradi («Şarq yulduzi» dergisinden)

(Tercümesi: «*Fırsat, ne kadar beklerseniz, o kadar sabreder*») cümlesinde «derece» kelimesini kullanamayız.

Sonuç

Sonuç olarak aşağıdakileri vurgulamak gerekmektedir:

Anlaşıldığı gibi, dilbiliminde birleşik cümle ve çeşitlerinin araştırılması üzerinde birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bilimadamlarının dikkati dışında kalmış bazı sorunların olduğu da gerçektir. Burada birleşik cümle çeşitlerini ve bağlam araçlarının görev kapsamının belirlenmesi, belli bir cümle çeşidi içerisinde yer alan cümlenin tasnif edilmesi ve benzer sorunların cevaplandırılması söz konusudur. Dilbiliminde, bugüne kadar bağımlı birleşik cümlelerin birleşik bağlam cümleleri ve bağımsız birleşik cümlelere göre daha detaylı incelendiği bilinmektedir. Böyle bir durum Özbek dilbiliminde de söz konusudur. Dolayısıyla, makalemizde sorunun “eşit terkipli” [*W_Pm*, *W_Pm*] yapılı cümleler ve bu cümle türlerinin değerlendirilmesi üzerindeki düşüncelerimizi de paylaşmış bulunmaktayız.

Bağımlı birleşik cümlelerin sınıflandırılmasında birtakım belirsizlikler vardır:

- Türkçe ve onun lehçelerinde, özellikle, Özbekçede yargı öbekleriyle ifade edilmekte olan basit cümlelerin ikincil öğeleri bazen bağımlı cümlelerle karıştırılmaktadır. Yarım yargılar sırasına sıfat-fil grupları, zarf-fil grupları ve mastarlı yargıların dışında isim, sıfat, zarfla birlikte “var”, “yok” kelimeleriyle ifade edilmekte olan yargı öbekleri (kelime grupları şeklinde olan cümle öğeleri) de girer. Cümlenin eşit öğeleri, cümlenin birer ögesi anlamını açıklamaya yarayan kelime gruplarının da bağımlı cümlelerle sıklıkla karıştırıldığı görülmektedir. Bu konunun araştırılması da dilbiliminin güncel meselelerinden biridir.

- Giriş cümleleri basit cümlenin yapısına benzerlik bakımından bağımlı cümleleri andırır. Dolayısıyla, bu iki farklı kategoriler hemen hemen her zaman karıştırılmakta ya da yanılmalara neden olmaktadır. Karışıklıkların önlenmesi için çalışmalar yapan ve bu konuyla bizzat ilgilenen Özbek bilim adamı A. R. Sayfulayev bazı açıklamalar yapmış özellikle, giriş cümlelerinin bağımlı birleşik cümlelere benzediğini belirtmiştir. Yan cümlesi dolaylı tümleçten oluşan birleşik cümle dolaylı tümleçli basit cümleye dönüştürülebilir. Ancak giriş cümleyle başlayan basit cümle yapılarında böyle bir durum söz konusu olamaz.

- Yazı ve konuşma dilinde aktif şekilde yürürlükte olan birtakım olaylar var ki, bunların yeri gramer yapı bakımından tam belirlenmemiştir. Bunlardan biri terkipli yüklem (yüklem grubu) özne olan birleşik cümle yapısına sahip olan konuşma birimleridir. Bunun gibi yapılarda predikatif anlam yüklemelerinin ikisi için de ortak olduğu takdirde - predikatif şekil özelliklerini taşıyan unsur, genellikle, pratik amaçla «parantezin dışına» çıkarılır, yani o ortak öge o cümlenin sonuna gelerek iki yüklemle de ilgili olur.

• Geleneksel dilbiliminde ünlem, emir cümleleri ve duygusallık ifade eden cümleler, öğeleri (basit cümleleri) tasdik, inkar ve davranış ifade eden cümleler bir grup, yani parçalara ayrılmayan cümlelere birleştirilebilir. Bazı kaynaklarda bu tür cümlelere kelime şeklinde olan cümleler denir. Şekil ve görev bakımından yaklaşıldığında, bu tür kelimelerde kelime gruplarının birbirinden ayrılmamış karışık durumu kalıntılarının yansıdığı ve onlar tek terkipli karışık cümleler oluşturduğu görülmektedir. Burada karışık cümleler kelime grupları çerçevesinde de, basit ve birleşik cümlelerin içinde de birtakım özellikler taşır. Bunun gibi unsurlar cümle içinde bulunduğu haber, soru ve emir cümlesi olarak kullanılır. Örneğin: *“Yolculuk nasıl geçti? – Teşekkür ederim çok iyi”* cümlesinin iki kısmı da tek terkipli haber içerikli basit cümlelerdir. İşte bu karışık cümlelerin basit yarım yargılarla aynı şekilde olması, böyle cümlelerin anlam ve görevine göre çeşitleri konusu bugüne kadar çözüm bekleyen sorun olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDURAHMONOV, G.A. Qo'sma gap sintaksisi. Toşkent: Fan, 1964.
- _____, O'zbek tili grammatikasi. Toşkent: O'qituvchi, 1996.
- _____, Sulaymonov A., Xoliyorov X., Omonturdiyev J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toşkent: O'qituvchi, 1979.
- ADMONI, V.G. Sintaksis sovremennogo nemetskogo yazika. Leningrad: Nauka, 1973.
- ANTOINE, G. La coordination en français moderne. Paris, 1959. (J. Antuan'ın bilimsel görüşleri ile ilgili düşünceler Ye.Referovskaya'nın adigeçen eserinden alınmıştır).
- ARNOLD, I.V. Sovremenniy lingvisticheskiye teorii vzaimodeystviya sistemi i sredi//Voprosi yazikoznaniya, № 3, 1991.
- ASQAROVA, M. Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'sma gaplar. Toşkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960.
- BANGUOĞLU, T. Türkçenin Grameri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
- BASKAKOV, A. N. Predlojenie v sovremennom turetskom yazike. Moskva: Nauka, 1984.
- BENVENIST, E. Obşaya lingvistika. Moskva: Nauka, 1974.
- BERDIALIEV A. Semantiko–signifikativnaya paradigmatika i sintagmaticeskije otnosheniya v konstruksiyax slojnopodchinyonnogo predlojeniya uzbekskogo literaturnogo yazika: Avto-ref. diss. dok. filol. nauk. Tashkent, 1989.
- CAPELL, A. A tipology of concept domination.”Lingua”, 1965, v.15.
- GREENBERG J.H. Essay in linguistics. Chicago, 1967. First publ.,1957.
- GVOZDEV, A. N. Sovremenniy russkiy literaturniy yazik. Chast II. Sintaksis. Moskva: Prosveşeniye, 1968.
- GULIGA, E. V. Teoriya slojnopodchinyonnogo predlojeniya v sovremennom nemetskom yazike. Moskva: Vişşaya şkola, 1971.
- GULOMOV, A., Asqarova, M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toşkent: O'qituvchi, 1987.
- DMITRIEV, N. K. Stroy tyurkskix yazikov. Moskva: Izd. Vostochnoy literaturi, 1962.
- HOCKETT, Ch. A course in modern linguistics. New York, 1958.
- ISKANDAROVAI SH. Til sistemasiga maydon asosida yondashuv. T.: Fan, 2007.
- KARAHAN, L. Türkçede Söz Dizimi. Cümle Tahlilleri. Ankara, 6.Baskı, 1999.

- _____, Türkçede Söz Dizimi. 13. Baskı. Ankara, 2008.
- KOMAROV A. P. Sistema sredstv virajeniya prichinno – sledstvennix otnosheniy v sovremennom nemetskom yazike // Avtoref. dokt. dis. Moskva, 1973.
- KONONOV, A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. Moskva. Leningrad: AN Rossii, 1960.
- KURILOWICZ, J. Dérivation lexical et dérivation syntaxique. Paris: BSL, 1936.
- LABOV, U. O mexanizme yazikovix izmeneniy. Novoe v lingvistike, vip.VII. Moskva, 1975.
- NE'MATOV, H., Sayfullaeva, R., Qurbonova, M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. Toşkent: Universitet, 1999.
- NURMONOV, A., Mahmudov, N., Ahmedov, A., Solixo'jaeva, S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toşkent: Fan, 1992.
- O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-tom.T., 2004.
- O'zbek tili grammatikasi. II q. Toşkent: Fan, 1976.
- PAUL, H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1937.
- PETERSON, M. N. Ocherk sintaksisa russkogo yazika. Moskva: Uchpedgiz, 1923.
- PEŞKOVSKIY, A. M. Suşestvuyet li v russkom yazike sochineniye i podchineniye predlojeniy? // Rodnoy yazik v şkole. Nauchnopedagogicheskiy sbornik (kn. III2). Moskva: Uchpedgiz, 1926.
- PEŞKOVSKIY, A. M. Russkiy sintaksis v nauchnom osveşenii. Moskva: Uchpedgiz, 1956.
- PROKOPOVIÇ N. N., Voprosi sintaksisa russkogo yazika. Moskva: Vişşaya şkola, 1974.
- REFORMATSKIY. A.A. O sopostavitel'nom metode. "Russkiy yazik v nasional'noy shkole". 1962, №5. s.23-24.
- REFEROVSKAYA, E.A. Sintaksis sovremennogo fransuzskogo yazika. Leningrad: Nauka, 1969.
- REŞETOV, V.V. Osnovi fonetiki i grammatiki uzbekskogo yazika. Taşkent, 1965.
- REZVIN I.I. Sovremennaya strukturalnaya lingvistika. Moskva, 1977.
- RUDNEV, A.G. Sintaksis sovremennogo russkogo yazika. Moskva: Vişşaya şkola, 1968.
- Sayfullaev, A.R. Semantikogrammaticheskie osobennosti chlenov predlojeniya v sovremennom uzbekskom yazike. Taşkent: Fan, 1984.
- _____, Hozirgi o'zbek tilida gap bo'laklarining semantikasi va grammatikasi. T., 2000.
- SAYFULLAEVA, R. R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal funksional talqini. Toşkent: Fan, 1994.
- SAYFULLAEVA, R. Uyushgan gaplar // O'zbek tili va adabiyoti. 1988. Sayı 3.
- SOLIXOJAEVA, S. Bog'langan qo'shma gaplar // O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toşkent: Fan, 1992.
- SOVREMENNIY russkiy yazik. Moskva: Vişşaya şkola, 1989. (V.A. Beloşapkova'nın editörlüğünde yayımlanmış ders kitabı)
- TENYER, L. Osnovi strukturalnogo sintaksisa. Moskva: Progress, 1988.
- TURNIYOZOV, N.Q. Qo'shma gap sintaksisi. Samarqand: SamDU yayını, 1995.
- TURNIYOZOV, B. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. Monografiya. Samarqand: SamDChTI yayını, 2008, 84 s.
- SPENSER, H. The factors of organic evolution. London, 1887.
- VALGINA, N.S. Sintaksis sovremennogo russkogo yazika. Moskva: Vişşaya şkola, 1973.
- VENDRYES, J. La comparative en linguistique. – BSL., 1946.
- VINOGRADOV, V.V. Izbrannie trudi. Issledovanie po russkoy grammatike. Moskva: Nauka, 1982.
- ZASORINA, L.N. Vvedenie v strukturalnyy lingvistiku. Moskva, 1974. on, 1887, p.3